

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

ВИШАП
НА СТЫКЕ
СКАЗКИ И РЕАЛЬНОСТИ

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

VISHAP
BETWEEN
FAIRY TALE AND REALITY

ИЗДАТЕЛЬСТВО ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
ЕРЕВАН 2019

PUBLISHING HOUSE OF THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY
YEREVAN 2019

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏ

ՎԻՃԱՊԸ
ՀԵՔԻԱԹԻ ԵՎ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՍԱՐՄԱՆԻՆ

ՀԱՅԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍԻՏՈՒՏԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ
2019

ՀԱՅԱԳՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ հնագիրության և ազգագրության ինստիտուտի
գիլիական խորհրդի որոշմամբ

Издается по решению Ученого совета Института археологии и этнографии НАН РА

To be published by decision of the Scientific Council
of the Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

ՀԱՅ հրատարակչության խմբագրական խորհուրդ՝
Պավել Ավետիսյան (գլխավոր խմբագիր), Լևոն Աբրահամյան, Գրիգոր Արեջյան,
Ռուբեն Բաղդալյան, Միհրան Գալսյան, Տորք Դալալյան, Զուստ Տրափիս,
Տեր Վան Լինթ, Լորի Խոչապուրեան, Թամար Հայրապետյան, Սուրեն Հոռուսյան,
Հարություն Մարության, Արմեն Պետրոսյան, Համելեկ Պետրոսյան, Գագիկ Մարգարյան,
Աղամ Մմիթ, Պատրիկ Տօնապետրեան, Պիորեր Քառուի

Редакционная коллегия издательства ИАЭ:

Павел Аветисян (главный редактор), Левон Абрамян, Тамар Айрапетян,
Григорий Арешян, Рубен Бадалян, Мигран Галстян, Торк Далалян, Патрик Донабедян,
Петтер Кауи, Тео ван Линт, Арутюн Марутян, Сурен Обосян, Армен Петросян,
Гамлет Петросян, Гагик Саргсян, Адам Смит, Джусто Траина, Лори Хачадурян

Editorial board of IAE Publisher:

Pavel Avetisyan (editor-in-chief), Levon Abrahamyan, Gregory Areshian, Ruben Badalyan,
Peter Cowe, Tork Dalalyan, Patrick Donabedian, Mihran Galsyan, Tamar Hayrapetyan,
Suren Hobosyan, Lori Khatchadourian, Theo van Lint, Harutyun Marutyan, Armen Petrosyan,
Hamlet Petrosyan, Gagik Sargsyan, Adam Smith, Giusto Traina

Հատորի խմբագիրներ՝ Արմեն Բորիջյան, Ալեսանդրա Ջիլիերմ, Պավոլ Հնիլա

Редакторы тома: Арсен Бобокян, Александра Джилиберт, Павол Гнила

Volume editors: Arsen Bobokhyan, Alessandra Gilibert, Pavol Hnila

ՀՏԴ 398.44

ԳՄԴ 82

Վ 630

Վ 630 Վիշապը հերիաթի և իրականության սահմանին / ՀՀ ԳԱԱ: Հնագիտության և
ազգագրության ինստիտուտ: — Եր.: ՀԱՅ հրատ., 2019. — 652 էջ:

Ժողովածուն նվիրված է «վիշապ» երևոյթի մեկնությանը միջմասնագիտական համատեքստում: Ի
մի քերելով հնագիտության, ազգագրության, բանագիտության, բանասիրության, արվեստաբանու-
թյան և այլ բնագավառների տվյալները՝ գրքի հեղինակները փորձ են կատարում բացատրելու «վի-
շապ» հասկացության տարատեսակ փոխակերպումները: Հատորը նախատեսված է ինչպես նեղ
մասնագիտական, այնպես էլ՝ մշակույթով և արվեստով հետաքրքրվող ընթերցող լայն շրջանակների
համար:

ՀՏԴ 398.44
ԳՄԴ 82

ISBN 978-9939-9208-6-3

© ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, 2019

ԴԵՎԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՍՆԱՅԱԿԱՏԱԿԱՆ ԶՐՈՒՅՑՆԵՐՈՒՄ

Հասմիկ Գալստյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիրության և ազգագրության ինստիտուտ

Ներածություն

Դևի մասին պատկերացումներն արտացոլված են հայ բանավոր ավանդության գրեթե բոլոր ժամաներում՝ տարբեր գործառույթներով ու ընկալումներով։ Հայ պատմագիրների վկայություններում, առասպեկտարանության մեջ, հայկական հերիաթներում, էպոսում, ժողովրդական գրույցներում, աղոթքներում և հավատալիքներում ընդհանրապես դևը նոյնացվում կամ գուգահեռվում է քաջթերի, վիշապների և օձերի հետ։ Մ. Արեղյանի բնորոշմամբ՝ հերիաթներում և հերիաթանման գրույցներում դևերը «մոտիկ առնչություն ունեն վիշապների հետ, և շատ հերիաթներում վիշապներն ու դևերը փոխարինում են իրար» (Արեղյան 1975, 90)։ Ի տարբերություն հերիաթների՝ ժողովրդական գրույցներում դևը հանդես է գալիս որպես դեմոն, չար ոգի, ընկալվում է չարք, սատանա իմաստով։ Մեր քննության առարկան դևերի ծագման, նկարագրման, բնութագրման, գործառության նշանակության հետ կապված խնդիրներն են հայ ժողովրդական սնահավատական գրույցների համատեքստում։

«Դև» բառի ստուգաբանությունը

Դևը ինչպես հայկական, այնպես էլ իրանական, արաբական, հնդկական և այլ ժողովուրդների առասպեկտարանության մեջ բոլոր տեսակի չար ոգիներին ու գերբնական ուժերին տրվող ընդհանուր, պայմանական անուն է։ Հին հայկական ավանդության մեջ տարածված «դեվը» տարբեր լեզուներում հանդես է գալիս հետևյալ նոյնարմատ ձևերով՝ պահլավերեն՝ *dev*, պարսկերեն՝ *div*¹, զենդերեն՝ *daēna*, քրդերեն՝ *dev*, զազաների լեզվով՝ *dau*, *dewi*, վրացերեն՝ *devi*, սերբերեն՝ *divi*, ալբաներեն՝ *def*, ասորերեն *divā* և այլն (Աճառյան 1971, 657–658)։ Դ. Ալիշանը վերունշյալներին ավելացնում է նաև *De-*

mon

Diabolus, Diabbel, գերմաներեն՝ Teufel, պարսկերեն՝ տիվ, Ավեստայի լեզվում՝ դահվա (Ալիշան 2002, 111)։ Սանսկրիտում «դև» բառը «տէվա» տարբերակով առաջացել է «տիվ» բայական արմատից, որ փայլել, լուսավոր լինել է նշանակում, իսկ «տէվա» նշանակում է Աստված, որին հայերենում անվանել են «Դի», «Դիք» (Մալխասեանց 1944, 516, 531)։ «Տէվա» նշանակում է նաև թագավոր, սրբազն անձ, տանուտեր, տան մեծ, ինչպես նաև քահանա, աստվածների անվանակից ու մերձավոր (Եազրձեան 1885, 1007–1010)։

«Տէվա»-ի այսպան տարբեր իմաստային նշանակությունն ու կիրառությունը պայմանավորված է բառի հնագույն ծագումով։ Արիացիներից անցնելով գրադաշտական հավատքի մեջ՝ բառը կորցնում է իր «լուսավոր» ու «աստվածային» (Եազրձեան 1885, 1007) նշանակությունը և ընդունում ճիշտ հակառակ իմաստ՝ չար, վնասակար, սուտ, խարերա, խավարային և այն։ Տէվան, որ բուդդայականության մեջ նոյնապես արտահայտում էր աստվածայնության գաղափարը, ավելի ուշ իր բացասական ընկալումներով հանդիպում է հնդկական վեղաներում։ Դ. Ալիշանը նոյնապես նկատում է, որ «միևնույն անունը շատ ազգերի մեջ «քողորովին հակառակ» նշանակություն է ունեցել՝ իրեն «երկու դիմանդեմ խմբի բաժանված, իրար ատող»։ Մեր և պարսկիների մեջ «դև» կոչվածը հնդիկների, հույների, հոումեացիների գերազույն աստվածն է՝ *Siva*, *Ωλս*, *Թեևս*, *Deus* կոչմամբ» (Ալիշան 2002, 111)։ «Կրոնների պատմության մեջ հաճախ կարելի է նկատել այն երևոյթը, որ բարի աստվածը կամ ոյուցազնը² ժամանակի ընթացքում օժտվում է չար աստծու, չար ոյուցազնի կամ դեվի հասկություններով։ Այս երևոյթը կարելի է անվանել դիվացում» (Ավելալըթյան 1969, 52)։ «Դիվացման արդյունքում «դիվ»-ը (դիվ,

1 Պարսկերենում *div* եզրը ունի մեկ այլ իմաստ, օգտագործվում է հաստատակամություն կամ խիզախություն դրսնորած անձի վերաբերյալ, ինչպես Շահնամեում, որը Բայլանդան անունով ոյուցազնն իր խիզախության ու ոմի համար անվանվում է *div* (Մասումնի Էրքանիսի 2014, 11)։

2 «Դիվացն» նշանակում է «կես-աստուած»։ Նա կազմուած է երկու բառից՝ «դիվ» – որոյ սկիզբն է «դի» կամ աւելի ճիշտ՝ «դև» (*deva*, *daeva*), որ է «ոգի» և «ազն» - որ է ցեղ. Ուրեմն ոգիների կամ աստվածների ցեղից՝ կէս – աստուած» (Եմին 1886, 40)։ Գ. Արվանձտյանը նոյնապես նշում է, որ «դև, արմատ է նաև ոյուցազն բառին» (Սրվանձնյանց 1978, 60)։

դից (դից), դիակ-աստված, կուոր) (Զահոռվյան 2010, 200) դառնում է «դիւ»:

Քրիստոնեության մուտք գործելու հետևանքով փոփոխվում են ժողովուրդների կրոնա-դիցաբանական հայցըները: Սա ենթադրում է, որ ժողովրդական ընկալումներում երրեմնի աստվածներն ու կիսաստվածները, որոնք պաշտվել են ու երկրագվել, ընկալվում են որպես դեմք: Այսպես է բացատրում դև բառը նաև հայագետ Կ. Մելիք-Օհանջանյանը. «Դևը իին հայերի հեթանոսական կրոնում բարի աստվածություն է, քրիստոնեության մեջ՝ չար ոգի, հրեշ, հսկա» (Մելիք-Օհանջանյան 2008, 530): Հայ բանահյուսության մեջ դիվացման ամենաբնորոշ օրինակներից է քաջի կամ քաջքի օրինակը: Վերջիններս բնորոշվում են իրքու բարի ոգիներ, հակադրվում են վիշապազուներին ու դեմքին: Ժամանակի ընթացքում «քաջք» բառը կորցնում է իր հիմնական իմաստը և դառնում «չարք» կամ «չարունք» բառերի նույնանիշը (Ավդարեցյան 1969, 53–54):

Ըստ հոնական առասպեկտարանական պատկերացումների՝ դևերին է վերագրվում ինչ-որ անորոշ ու չճնավորված աստվածային ուժ՝ չար և հազվադեպ՝ բարեգործ, հաճախ մարդու կյանքի ճակատագիրը որոշող: Այն ընկալվում է որպես ակնթարթային արագությամբ հայտնվող և անհետացող մահացու ուժ: Դևերը նաև միջնորդ են մարդկանց և աստվածների միջն (Լոսեւ 1987, 366–367):

Դևերի ծագումը, քանակը և գործառության դրսնորումները հայ և օտար աղբյուրներում

Ժողովրդական պատկերացումների և Աստվածաշնչի վրա հիմնված ավանդության համաձայն՝ դևերը Աստծո ընկած հրեշտակի³ սատանայի⁴ գորքն են. Ղ. Ալիշանի հաղորդմամբ՝ «սատանան կոչվում է դևերի իշխան» (Ալիշան 2002, 111), իսկ Կեսարիայի հայերի կարծիքով՝ «դևերը սատանայի գործականներն են» (Ալայօյան 1937, 1774), «Սատանան դևերու ջոջն է» (Թուխ-Կոպօ 1898, թի 24, 462) և այլն:

Ժողովրդական բանավոր ավանդության մեջ բազմաթիվ գրույցներ կան չար ու բարի հրեշտակ-

ների ծագման, գործառույթների ու փոխակերպումների մասին: Սուշ-Բուլանըխ, Ալաշկերտի ժողովրդական ավանդությամբ վկայվում է, որ Աստված լուսից ստեղծում է 12 դաս հրեշտակների, որ ծառայեն ու փառարաններ իրեն: Նրանք գեղեցկադեմ, նրբակազմ, միշտ երիտասարդ, թևավոր, մարդակերպ արարածներ են՝ միամիտ ու արդար, մեր աչքին անտեսանելի, բայց կարող են երևալ իրենց սիրած մարդու աչքին՝ երեխայի կամ ճերմակամորուս ծերունու կերպարանքով: Ոչ մահ ունեն, ոչ ծնունդ, ոչ տկարություն, չեն ուսում, չեն խմում, քանի որ դրա կարիքը չեն զգում: Հրեշտակների զյասակորները սերովըներն ու քերովըներն են, որոնք իրենց թևերի վրա են պահում Աստծո գահը: Սյուս հրեշտակները բաժանված են երկու մասի, որոնցից մեկը վեցերորդ երկսային հարկի մեջ է ապրում և անընդմեջ փառարանում Աստծուն, իսկ մյուսը ծառայության մեջ է գտնվում երկնքի ու երկրի միջև, կատարում Աստծո հրամանները: Այս 12 դաս հրեշտակներից երեքի առաջնորդները՝ Սադայելը, Բեհեղերուիլը և Բելիարը, տեսնելով իրենց բարձրությունն ու փառքը՝ հպարտանում են ու Աստծո դեմ ապստամբում: Աստված բարկանում է և այս երերին իրենց գործերով ցած թափում երկնքից՝ ի պատիք իրենց ամբարտավանության: Առաջին գունդը հասնում է Սանդարամետ՝ Սադայելի զյասակորությամբ, երկրորդը՝ Բեհեղերուիլի գունդը, հայտնվում է երկրի վրա, իսկ երրորդը՝ Բելիարինը, երկնքի ու երկրի արանքում: Վերջինս զդշում է և «Կեցն, Տե՛ր» ասում, երկրորդ գունդը՝ «Տե՛ր, ողորմեա», և Աստված լսելով վերջիններիս զդշումը՝ թռղնում է նրանց այնտեղ, որ գտնվում են զդշման պահին (Բենսէ 1900, 8–9. Նժեկենան 1902, 265–268): Զավակիքի հավատալիներում վերոնշյալ եռյակից երկուսի անունները փոխվում են՝ Պեղծեռն, որ մսացել է երկնքի ու երկրի միջև, Սաբայել, որ իշել է երկրի վրա, և Լեկեռն, որ անցել է անդունդը (Լալայեան 1896, 324): Այժմ այդ հրեշտակները, որ գրկած են գեղեցիկ տեսքից ու լուսից, սատանա են կոչվում և գտնվում են դժոխքում, երկրի վրա և երկրի ու երկնքի մեջտեղում: Ժողովրդական ավանդագրույցներից մեկի համաձայն «Աստուած շատ կը սիրեր Ադամը, Մեծ հրեշտակ մը շատ նախանձուեա. «Երէկի Պոլոճը (որդ-մարդ) իշմէ աւելի կը սիրուի» կրսէր ու կը կատղէր: Օր մը նոյնինքն չկատարեց իր հեթքին պաշտամունքը: Աստուած բարկանալով՝ Երկինքէն վար թափեց այն հրեշտակն ալ, իր ընկերներն ալ, որոնք Դեւ ու Սատանայ եղան. Իսկ այն դեմերն, որոնք հրեշտակներու կեցն աղօթքի ատեն կեցան օդին մեջ՝ կոչուեցան Կախ-Դեւ» (Թուխ-Կոպօ 1898, թի 22, 426) կամ Օդապայ (Թուխ-Կոպօ 1898, թի 24, 462): Այս գրույցի գրկահեռները տեսնում ենք հարևան շատ ժողովուրդների բանահյուսության

³ «Հրեշտակ» բառը, ըստ լեզվաբանների, ծագում է ավետարի լեզվի՝ գենդերների «fræsta» կամ պահավերեն «fræstak» բառերից, որոնք երկու դեպքերում են բուն իմաստով թարգմանվում են որպես պատզամալոր, սորիանդակ, լրաբեր, թղթատար: «Նոյն թարգմանությամբ են հանդես գալիս նաև հոնարեն «angelos» (որտեղից էլ լատիներեն՝ angelus, անգլերեն՝ angel, ռուսերեն՝ αγγελος՝ αγγελη) և երրայերեն ու արաբերեն «malâck» բառերը (<https://hy.wikipedia.org/>):

⁴ Հին Կոտակարանում սատանային դևերի արքայան էին համարում: Նրան նաև Բելիար և Բեհեղերու կան անվանում (Բլայսն 1999, 133):

մեջ: 19-րդ դարի վերջերին ոռու բանահավաք Ա. Կամենսկի գրառած զրոյցներից մեկում դևերի առաջացման մասին պատմվում է հետևյալը. «Չատու շատ տարիներ առաջ, երբ Աստված դեռ չէր ստեղծել Երկիրը, հրեշտակների առաջնորդը որոշում է տիրանալ Աստծո զահին և ըմրոստանում է նրա դեմ: Աստված սաստիկ զայրանում է և, դուրս գալով նրա դեմ, երեք օր ու գիշեր հալածում է ըմրոստին ու նրա համախոններին՝ վերջիններիս վրա շպրտելով երկնքի ամպրոպները: Ըմրոստ հրեշտակն իր զորքով վերջապես կանգ է առնում և զղում, սակայն Աստված չի ներում, և հրամայում է նրանց լինել դևեր՝ սատանայի առաջնորդությամբ, և զցում է անդունողը: Ըսկած հրեշտակները անդունողի մեջ ստեղծում են իրենց թագավորությունը՝ դժոխքը, որտեղ և ապրում են մինչև օրս» (Երշեւ 1910, 11): Սլավոնական առասպեկտարանության մեջ տարածված զրոյցների համաձայն՝ ընկած հրեշտակները, դևեր դարձած, գործում են այն վայրերում, որ որ հասել են անկման պահին (լեշի՝ անտառում, водյանոյ, րուսակա-ջրում, տան կտորին և այլն) (Բինոգրադովա 2000, 69):

Դևերի քանակի մասին գրավոր աղյուրներում շատ տարբեր հիշատակություններ կան: Ստեփանոս Յազդանյանի հաղորդմամբ «տէվաներն երեսուն երեք են թուով՝ զատ զատ անուններով ու յատկութեամբ» (Եազթեան 1885, 1007): Ենթադրում ենք, որ նշված երեսուներեք թվի մեջ ժողովորդը ընկալել է Սահայել, Բեկենզերովս և Բեկիար⁵ (կամ Լեկենս, Պեղծենս) առաջնորդներին՝ յուրաքանչյուրին կցելով տասական ենյակա: Ըստ Գր. Տաթևացու՝ դևերի քանակը կազմում է բոլոր հրեշտակների շուրջ մեկ երրորդը (Գրիգոր Տայքացի 1729, 152–153), իսկ ըստ Աստվածաշնչի՝ հրեշտակների թիվը «քիչը թիւրաւոր եւ հազար հազարաւոր» է կամ նրանց «համրանքը ծովու առաջին չափ է» (Յայտնութիւն Յովիանու 5:11, 9: 16, 20: 7. հմտ. նաև Դանիէլ 7:10): Ուրբաթագրքում էլ խոսվում է վեց հարյուր դևերի մասին, որոնք հալածվելու են Արաւօթ, Սարաւօթ, Սեղրակ, Միսաք, Եղիկոս, Սինայէլ, Ուրիէլ հրեշտակների անունները հիշելիս (Ուրբաթագիրը 2012, 30–31): Մատենադարանի №6677 ձեռագրում, որը կրում է «Հարցմոնք Սողոմոնի թագաւորին» խորագիրը, հիշատակվում են յոթանասուններկու դևերը, որոնք հարցման են ենթարկվում Սողոմոնի կողմից:

Հրեշտակների քանակի մասին դիտարկումները համեմատության մեջ դնելով այլ ժողովորդիների կրոնական ու ժողովրդական պատկերացումների հետ՝ գրեթե նոյն պատկերներուն ենք տեսնում՝ որոշակի փոփոխություններով ու հավելումներով: Հսդիկ-

ների նախնական կրոնական և հավատալիքային պատկերացումներում տէվան, ինչպես արդեն նշվեց վերևում, իբրև բարի, իսկ ազուրան՝ իբրև չար ողիներ էին ընկալվում: «Տէվաներուն համրանքն է երեսուն խրօր, որ կընէ երեք հարիր միլեօն, իսկ ազուրներուն համրանքն է ութսուն խրօր, ութը հարիր միլեօն» (Կարապետեան Տէրոյեանց 1862, 97–98): Ռուսների կարծիքով նոյնպես «դևերի քանակը մի քանի անգամ գերազանցում է հրեշտակներին» (Երշեւ 1910, 11–12): Դևերի քանակի մասին են վկայում նաև «Քիչ դև կար ի դիվնոց, մեկն էլ իջավ հերդընոց» կամ «Քիչ դև կեր մըջ ջաղչին, մեկ լետ մտավ շողտնից» ժողովրդական առածները (Ղանալանյան 1960, 72):

Խոսելով զրոյցներում, հավատալիքներում, քրիստոնեական ու ժողովրդական ավանդության մեջ հանդիպող դևերի քանակի մասին՝ չենք կարող չանդրադառնալ լեկենն⁶, լեզեկոն կամ լեզեկովն անուններով հիշատակվող դևին, որը, կարծում ենք, և չար ողի (Հարությունյան 2006, 157) է, և ողիների խումբ: Ասված ծագումը հավանաբար կապված է հունական գորաբանակների, զորախմբերի լատիններեն «լեզեկոն» բանի հետ: Աստվածաշնչյան մի զրոյցում Քրիստոսը գերեզմանատանը ընակվող դիվահարին տանջող դևին հարցնում է, թե ինչ է վերջինի անունը: Դևը պատասխանում է. «Իմ անունն Լեզեկոն է, վասն զի շատուոր ենք» (Աւետարան ըստ Մարկոսի, Ե 9–10): Տիրոջ հրամանով դիվահարը ազատվում է Լեզեկոնից, և դևերը աղաջում են Քրիստոսին իրենց ուղարկել խոզերի մեջ: «Երբ պիդ ոգիները եկան, խոզերուն մեջ մտան եւ երամակը զահավէծ տեղէն ծովը վազեց (Երկու հազարի չափ կային) ու ծովու մեջ խեղդուեցան» (Աւետարան ըստ Մարկոսի, Ե 12–13): Զավակիքի հավատալիքներում Լեզեկոնը Աստծո ընկած հրեշտակներից մեկն է, դժոխքի տիրակալը:

Հայկական գրավոր աղյուրներում և բանավոր ավանդության մեջ հանդիպում ենք մի շարք դևերի, որոնք ունեն հատուկ անուններ: Վերջիններին վերագրվում են որոշակի հատկանիշներ կամ գործառություններ: Ալիշանը հիշատակում է «Վշիկի՝ դահիճ դև, որին Սողոմոնը 50 օր բռնել-կապել է, «Սիրադեւ, որ նատի ի տան անկետայ», «Գիշերակի դեւ, որ լինս ի կերպս ճանճից և նստիս ի վերայ քրդանցն և դարձուցանես սեւ», նաև՝ կենդար, նոյիիազ, իդասեղ» (Ալիշան 2002, 112–113) և այլն: Էզմիտի հայերի հավատալիքներում դևերի մեջ առանձնացվում են Ազեկուա դևերը, որոնք հյուսում են ձիե-

⁵ Սեբաստանայերը բերիալ, բելիար, բեմիան ասելով նկատի ունենալ անգութ, անողոր, բռնավոր, խափանարար, արգելիչ (Գարիկնան 1952, 115):

⁶ Աշխարհի տեսքի և կառուցվածքի մասին առասպեկներում Լեկեննը (կամ Լեկարանը) հսկայամարմն ծովէ է, որը պատվում է օվկիանոսի մեջ գմնվող և տիեզերք խորհրդանշող վիթխարի լեռան շուրջը (Հարությունյան 2000, 14–15):

թի պոչերը, և *Հարսնոր դևերը*, որոնք «գիշեր ատեն լողիանրապէս դեռատի մասչերու կամ աղջկներու այտերը կամ ձեռքերը հինա կը դնեն. այս արատները երբեմն անշնչելի կը մնան» (Գապասազալ 1899, թի 34, 541): Դների անվանադրման երևոյթը տեսնում ենք նաև հին իրանական բանավոր ավանդույթում: Ի տարբերություն հայկական դների, որոնց անունները պայմանավորված են նրանց գործառույթներով, իրանականում, մասնավորապէս զրադաշտականության մեջ, «դիվային կերպարներ են դարձել բոլոր մարդկային արատներն ու վատ արարքները. *Ակարաշան* համառությունն ու կամակորությունն է մեղքի մեջ, *Ուշան*՝ շատախսությունն ու շադակրատանքը: Այն հատկապես վտանգավոր է նրանով, որ մարդկանց ստիպում է խոսել ուտելու ժամանակ: *Փուշը* զծուծության դևն է, *Սպազզան*՝ չարախսության, *Բուշյալիս*՝ ծովության, *Վարենան*՝ կրծի և ամուսնական անհավատարմության և այլն» (Եբրահիմի 2014, 10): *Հարավ-պավոնական* առասպելաբանության մեջ ճակատագրի դևը՝ *Սու(η, ձ)ենիցան* (առաջացել է սուծա – ճակատագիր բառից), կանխորշում էր երեխայի ճակատագրի ծննդյան պահին՝ ողջ կյանքի համար (Լևկիևսկայ 1996, 195): Ա. Ղանալանյանի հաղորդած մի ավանդագրույցում Դնը ուժեղ ու քաջ մի երիտասարդի հատուկ անուն է, որի անունով մինչև հիմա էլ Արցախում ցոյց են տալիս նրա փորած ջրանցքը՝ Դնի առուն (Դն արդ) (Ղանալանյան 1969, 93–94):

Բնակության վայրը

Դներն ապրում են մարդկանցից հեռո՛ Դնաստանում: Գրեթե ամենուր դների բնակարան են համարվում լեռներն ու սարերը, այրերն ու քարանձավները, մութ կիրճերը, խոր-խոր ձորերը, անջուր հորերն ու անջրդի անապատները, ձիթհանքերն ու ջրաղացները: Դիվարնակ վայրերը ժողովրդի կողմից ստացել են նաև դիվատուն, քաջրատուն, քաջանց տուն, քաջրասար, քաջրաձոր և այլ անվանումներ: Խոսելով *Հոգվոց* վանքի, նրա աշխարհագրական դիրքի ու տեղանքի մասին՝ Գ. Արվանձույանը գրում է. «Վասի Արևելյան լեռ յուր ստորոտին մերձը պատուժ մը ունի, զոր Դարրնացքար կը կոչեն կամ Դիվաց այր» (Արվանձույան 1982, 13): Նա իր ասածը հաստատում է Խորենացու մեկնությամբ. «Քանզի դեր քազումք բնակեալ էին անդ, եւ պատրէին զմարդիկ տեղույն տուեալ յայնմ տեղուց դեղս ախտականս առ ի կատարել զայծութին ալստից, կուանաձայնս դարբնաց ահաւոր իրաշիք արհաւիրս գործէին, յորս մարդիկ աշխարհին սովորեալը, անդ առ քրային դեգերէին, առեալ ի չաստուածոցն (Ասահտայ) ծրարս թարախածորս ի պատիր ախտիցն... Եւ անտաւսէին զանուն տեղույն

այսորիկ Դարրնացքար» (Մովսէս Խորենացի 1843, 249): Շիրակում պատմվել է, որ «Մուղանչաղրադու ձորը առաջ դիմաց բնակարան է եղել, այնպէս որ դրա մօսով մարդ չի կարողացել անցնել: Մէկ օր հերշտակը ճգնաւորին թևերի վրայ նստեցրած՝ բերում ու այդ դների գլխին կանգնեցնում է: Ճգնաւորը մէկ երկու խօսքով դրանց անիծում է թէ չէ՝ բոլորը խկոյն աներևությանում են» (Միսիմարեանց 1901, 201): Հովհ. Թումանյանի գրառած առասպեկտներից մեկի համաձայն «Լոռու Դն-հսկաները՝ Դն Բեթը (Դերես գետը), Դն-Ալը (Դվալ սարը) և որիշ սերը հավշտակել են Ծաղկունքի (Արագածի) աղջիկը, բերել Լոռի»⁷: Դնի անվան հետ են կապվում ոչ միայն աշխարհագրական տեղանուններ, այլ նաև քրիստոնեական կառույցներ ու շինություններ:

Դիվարնակ վանքեր և դիվամարտիկ հերոսներ

Ժողովուրդը հավատում էր, որ հայկական որոշ վանքեր ու եկեղեցիներ ունեցել են իրենց ծառայող դները: Տարոնի Քարքե լեռան վրա, հնակնեան կոչված տեղում կանգնեցված են եղել Գիսանեի և Դեմետրի արձաններն ու մեհյանը, որոնք լի էին դներով: Գ. Լուսավորիչը դրանք քանդելով՝ Հովհաննես Մկրտչի ու Աթանազինեսի նշխարների վրա նոյն տեղում կառուցում է Սուլը Կարսաւելի վանքը: Ս. Հարությունյանի դիտարկմամբ սա նշանակում է, որ «Մշն Ս. Կարապետի վանքը կառուցված է երկրի և ստորերկրայի կապի տեղում, այսինքն՝ հին հայոց պատկերացմամբ՝ Աշխարհի կենտրոնում, ու դժոխքի կամ Սանդարամետք անդադրոցի դրսերն են, հնակնեան տեղում: Ս. Կարապետի վանքը փաստութեն դասուում է Սանդարամետք անդադրոցի կամ դժոխքի բերանը փակող ամրություն, ինչպես Երուսաղեմի տաճարը» (Հարությունյան 2000, 34): Այլ կերպ ասած՝ Հովհաննես Մկրտչը կամ Ս. Կարապետը հանդես են գալիս որպես դժոխքի դրսերի ու մահվան կործանարար: Գ. Արվանձույանը հաղորդմամբ հենց Գիսանեի արձանի տեղում, որ Զենոր Գլակը կոչում էր «Դուռն դժոխոց», դների բազմությունն անթիվ էր: Եվ նոյն տեղում կառուցված Ս. Հարություն մատուի մեջ մի կլորավուն մուտքով փոս էին ցոյց տալիս՝ հողով ու քարերով լցված, որը Դիվատուն էին կոչում: Ուխտավորներն ականջ էին դնում՝ լսկու համար դների տնքոցը: Ասում էին, որ «հնու է Ս. Լուսավորիչ լցեր գլեւեր և կապեր, որք կապանաց մեջ կիեծնեն ու սանդարամետեն իրենց ձայնը մինչև հորի բերանը կիասնի» (Արվանձույանց 1989, 288):

⁷ Մեջքերված առասպեկտ հիմք է հանդիսացել «Անուշ» պոեմի Գ. ինքնազիր հետևյալ տողերի համար. Պերճ Արագածի նազանի դասուր, Որ Դն-Բեթ, Դն-Ալ և այլ հսկաներ, խոլոյն հսկաներ հնոց աշխարհի, Փախցրին, բերին անստիք Լոռի (Թումանյան 1989, 288):

1982, 94): *Ս. Կարապետին ձոնված մի գովերգի հետևյալ տողերում ասվում է.*

Սըր Կարապետ չանզի դիվան,
Քումպեթներ հեռվեն կերևան,
Էն խափանեց չարք ու դիվան,
Մշու սուլթան սըր Կարապետ:

(Բնեսն 1972, 139)

Սուրբ Կարապետը հայ ավանդության մեջ «մուրատատո», «դարդի դարման», «հասեճար», «ցավոց փարատ», «ճարտար ջառահ»⁸, «ջառահ հեքիմ» , «մկրտարար» լինելուց բացի նախ և առաջ «չարխափան» է՝ դևերին կապելու, զնդան դնելու կամ ստորերկրայքում բանտարկելու գործառույթներով:

Ժողովրդական ավանդության համաձայն Մշուր Կարապետ վանքում մի կադ դնէ է ապրում, որը շալակում է վանքի մոխիրը և գետնի տակով երկու օրվա ճանապարհ անցնելով դեպի Տիգրանակերտ՝ թափում է Փրեքարման ցյուղի մոտ՝ գոյացնելով մի հսկա մոխրաբլուր: Ս. Կարապետ վանքի Կադ դնի մասին հյուսված վիպերգում ասվում է հետևյալը.

Ս. Կարապետ խաքու նման,
Որ շինած էր վլր ուր խման,
Ժողովեց դիւան, լցեց զնդան,
Յաղթեց դիւան, քե կան եաման:
Ասաց գեամ ըլլեմ քե փոշեխան,
Տամենմ թափեմ Փրեյ Պատման
Չոր Քրիստոս գեայ դատաստան
Մուրատատու սուրբ Կարապետ:

(Մեղրակեան 1874, 7)

Վիպերգի տարրերակներից մեկում Ս. Կարապետի փոխարեն հանդես է գալիս Գ. Լուսավորիչը: Ժողովրդական գրույցներում վերջիններս հանդես են գալիս որպես դիվամարտիկներ՝ օժտված չարխափան, դիվահալած հատկություններով:

Լուսավորիչը ժողվեց դիվան լրցեց զընդան:
Կատ Դևն եկավ ասաց, յաման.
Զիս մի՛ դներ զընդան.
Ես կ'եղնիմ Մուրբ Կարապետու փոշեիան,
Տամիմ թափեմ Փրեքարման,
Մինչ օր Քրիստոս զա դատաստան:
(Մրվանձայան 1978, 75)

Գրիգոր Լուսավորիչը պատմիչների հիշատակություններում և ժողովրդական բանավոր ավանդության մեջ ներկայացվում է որպես Քրիստոսի գործակից և դիվամարտ հերոս, որի շնորհիվ դները կործանվում են⁹, և նրանց պաշտամունքի վայ-

թերում նոր քրիստոնեական սրբատեղիներ են հիմնվում: Ազարանգեղուսը վկայում է «Եւ ամենայն դկան ի փախուստ դարձեալ՝ առաջից մարդկան երևեցան, զօձիս զգիսով արկեալ, և զճակաս հարեալ, և զճիս բարձեալ՝ մեծագոյն լալեօք ասէին, թէ «Վայ մեզ, վայ մեզ, վայ մեզ, զի յամենայն երկրէ փախստական արար զմեզ Յիսուս որդին Մարտնու, դստերն մարդկան. և աստի ևս ի ձեռն կապելոյս և մեռելոյս եհաս մեզ փախստական լինել: Արդ՝ յոդիմեալ փախցոնք, զի փառք նորա լցին զտիեզերս: Այլ երթամք մեք ի բնակիչս լերին Կալկատ, ի կողմանս հիւսիսոյ. Թերևս անդ հնար լիցի և ապրել մարդացնոք: Զի առանց հանգստեան զօդս կոծեալ՝ անջատ զմեզ ի բնակութեսէ մարդկան՝ կատարել զցանկութիւն կամաց մերոց նորօք» (Ազարանգեղուս 1983, 438):

Վասպուրականում գտնվող Հոգվոց վանքում ապրող Ղուղրաթ խաթուն (Մրվանձայան 1978, 75) անունով դկան նոյնական թանրի մոխիրներն են թափում և հանդես գալիս որպես վանքի փոշեիան:

Ասում են, թե Մերաստիայի հարավարևելյան կողմում գտնվող Ս. Գևորգի վանքի տեղում առաջ դներ են բնակվել: Այդ պատճառով էլ վանքը կոչվել է Դևոց կամ Տելվսն վանք (Ղանպանյան 1969, 256): Գրավոր աղբյուրներում վանքը հիշատակվում է նաև Տելօծի, Դեօձայի, Դեօձկայի, Դեօցայի, Տայօցայի, Տէվէկսէի, Տէվէսէկի Ս. Գէորգայ վանք: Եկեղեցու տարրեր անվանաձևերը կապված են այսպես կոչված դև-օձի հետ. «Աւանդաբար կ'ըսուի, թէ ժամանակա մօտերը բնակող դեւ-օձ մը ժամանակ ժամանակ վանքին նախիրները եւ տուար ու մարդ յափշտակելով կը լափէ եղեր եւ որ վանքին վանահայրներէն միոյն հրաշիքն քար կտրեր է. Ցարդ ցոյց կու տան քարացեալ այդ մսացորդը, որ արդարեւ հսկայ վիշապի մը կը նմանի» (Ուսկեան 1945, 25–28): Ժողովրդական գրույցների համաձայն դների մի ահազին բանակ էլ ապրում է Ս. Կոնոնոսի վանքում՝ կարասների մեջ լցված, թերանները զմուած, գետնի տակ թաղած, և մսալու են այստեղ՝ մինչև Քրիստոսի դատաստանի օրը (Մրվանձայան 1978, 75):

Կործանված մեհյանների տեղում կանգնեցված վանքերի, այստեղ բնակվող դների մասին գրույցներն ուսումնասիրելիս պարզ է դառնում, որ քրիստոնեության մուտքից հետո դիվացվել են նախկին կոտքերը՝ սպասավորների հետ միասին: Այսինքն, կոտքերն ու աստվածները ոչ այլ ինչ էին, քան դներ: Նրանց գործողություններն ընկալվում էին դիվային, հակարնական, հակամարդկային: Մրանց հակադրվում են արդեն քրիստոնեական սրբությունները՝ նախորդների չարն ու չարիքը վնասազերծելու, բնության ու մարդկության բարգավաճումն ապահովելու ձգտումներով: Այս ընկա-

8 Բժիշկ, վիրարոյն:

9 Գր. Լուսավորչի դիվամարտության գլխավոր գենք համարվում է խաչը:

լումն ու համոզմունքը արդյունք է ին կրօնի՝ հեթանոսության պարտության և 'որի' քրիստոնեության հաղթանակի: Վերոնշյալ եկեղեցիներն ու վանքերը հայ իրականության մեջ մեծ ժողովրդականություն էին վայելում, նրանց համբավը տարածված էր ամենուր: Ասվածի վկայությունն են եկեղեցիների ու վանքերի շուրջը հյուսված բանահյուսական նմուշներն ու ազգագրական նյութերը:

Հայ բանավոր ավանդության մեջ, միջնադարյան ձեռագրերում, ախտարական գրականության մեջ բազմաթիվ հիշատակություններ կան Խրայելի Դավիթ թագավորի որդի Սողոմոնի մասին, որին տրվել է Իմաստուն անունը: Ժողովրդի գիտակցության մեջ *Սողոմոն Իմաստուն* ընկալվում է ամենազոր, դևերի զորքերին հաղածող ու կապող թագավոր: Հաճախ հիշատակվում են նաև Հիսուս Քրիստոսը, Ս. Կարապետը (Հովհաննես Մկրտչը)¹⁰, Գրիգոր Լուսավորիչը և տարբեր ճգնավորներ ու հոգևորականներ: «Գիր Սողոմոնի» կամ «Սողոմոնի» կոչվող գրքերը միջնադարյան ախտարական գրականության մեջ տարբեր խմբագրություններով հայտնի են իրքի «Հարցունք Սողոմոնի թագավորին յոթանասուներկու դևերաց» կամ «Եօթանասուն և երկու հարցունք Սողոմոնի» և այլ խորագրերով ժողովածուներ: Ըստ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի № 6677, 6678, 8423, 8428 ձեռագրերի՝ Սողոմոնը անուն առ անուն¹¹ (Ժողեան, Ղամաշ, Լալանոս, Խարէ, Մարոս, Շիքար, Դծուխ, Մաղոշ, Մաղուր, Մահուվար, Գարշալ և այլն) կանչչում է յոթանասուներկու դևերին¹² և երդվեցում նրանց: Խոստովանության արդյունքում պարզ է դառնում նրանց բնակության վայրը, ներգրծության ոլորտը, մարդկանց պատճառած վնասները, հարուցած հիվանդությունների բուժման միջոցներն

10 Սոյը Կարապետը՝ նորկտակարանյան Հովհաննես Մկրտչ մակրիներից մենք է, որ հայ քրիստոնեական սկզբանության մեջ զործածվում է իրքի առանձին սրբանուն՝ զուգահեռ Ս. Հովհաննեսի: Հայ ավանդության մեջ այդ սոյըն ոնք յոթ անուն՝ Հովհաննես, Մկրտչ, Կարապետ, Վարդապետ, Մարգարէ, Առաքյալ, Սարտիրոս: Նրա զիշավոր սրբատելին գտնվում էր Սոյշում, Քարքը լեռան վրա: Նա ժողովրդի մեջ հաճախ հորջործվում էր Մշո սովոր սոյը Կարապետ կամ Սոյլթան սոյը Կարապետ կոչումերով (Հարցունքուն 2006, 299): Վանը հիշատակվում է նաև Զանկիլ դիվան սըր Կարապետ անոնով, որ նշանակում է զանգակավոր ոխտատելի (նոյն տեղում, 319):

11 Քանի որ դևերին հատուկ է զանգան կերպարանքներ ցոյց տալ, ուստի մարդիկ ըստ այդ կերպարանքների անուններ են դնում (Եզնիկ Կողբացի 1994, 81):

12 Ձեռագրում դևերը հսկորեն նկարագրվում են՝ կեսմարդակերպ, կես կենդանակերպ, Ղաման դկու՝ խոզի զիխով, մարդու ձեռքերով, կովի ոտքերով, մյուսը՝ մարդու կերպարանքով, կովի զիխով, դոշի ոտքերով, Մարտոր՝ շան կերպարանքով, Մամիլոս դկու՝ մարդու զիխով, օձի լաշով և այլն: Կնոջ կերպարանք ունեցող դևերը նկարագրվում են օձերի առկայությամբ՝ թերանի մեջ, ձեռքին քոնած, օձերով փաթաթված և այլն (Մատենադարան, ձեռագիր № 6677, թերթ 28թ-48):

ու եղանակները: Զրոյցներից մեկում ասվում է. «Սողոմոն Իմաստունը, որ տեսա, թէ դևերը հակառակ են ու իր կամքը չեն կատարում, բոլորին լցրեց պղնձէ կումերի մէջ ու բերանները ամուր փակելով, իր մատասխքով կնքեց ու թափեց ծովը: Այդ չարերը այսքան պիտի մնան ծովում, մինչև որ Քրիստոս դատաստան գայ» (Միիթարեանց 1901, 202): Ժողովրդական բանավոր ավանդության մեջ, որպես Սողոմոնի դիվահալածության գործիքներ հիշատակվում են նրա մատանին կամ կնիքը, գոտին, ձիու նալը:

Ակնում պահվող 1725թ. մի հմայիլում «Աղօթք կապանաց դիաց»-ի տակ կարդում ենք հետևյալը. «Սողոմոն իմաստուն ետև զիշխանն դիաց խաւարի, գոռայր իբրև զամա. Ճչէր որպէս զվիշապն: Ասէ Սողոմոն, ով պիտի և անծծեալ զինչ ես դու ասէ դևն ես եմ՝ իշխան դիաց, և մայր ամենայն չարեաց և մեղաց. Ես եմ, որ ատեղութիւն ածեմ՝ ի մէջ եղրացն ածեմ՝ վէճ և կոհի և խոռվութիւն. և պոռնկութիւն մտանեմ ի սիրտ մարդկանց, և երբեմն սերմանեմ զչար ցանկութիւնն: Ասէ Սողոմոն բարձրացիր, որ ես տեսնեմ, և բարձրացաւ քան զլեառն և կամէր անկանելի ի վերայ նորա: Ասէ Սողոմոն փորքկացիր, և փորքկացաւ քան զիատն մանավոյ, և Սողոմոն կալա զնա և եղ ի յաջ մատանին. և մաս մի ի տախտակացն սինեայի եղ ի վերայ ական մատանոյն: Այլ և նոյի տապանական, ի Յակոբայ սամդիտան, և Ահարօնի գաւազանան և Կոնոնոսի աղօթիքն, հալածեալ և խափանեալ եղիցի ամենայն չար դիքն և այլն. Ի ծառայէս Աստուծոյ...» (Ճանիկեան 1895, 149–150):

Սողոմոն Իմաստունի մասին ժողովրդական հետևյալ գրույցը, որ տեղ է գտել նաև հայ գեղարվեստական գրականության մեջ, ներկայացնում է նրա ուժն ու իշխանությունը դևերի ու չար ուժերի վրա. «Երբ Քրիստոս Հոգվովս ի դժոխս իշխավ, բոլոր հոգիքն ազատեց, միայն թողեց չորսը՝ Կայենին, Հուղային, Սողոմոնին ու Անակին: Քրիստոսի զնաւուց հետո այս ու այն կողմ ցրված սատանաները վերադառնում են ու տեսնելով Սողոմոնին՝ սարսափում: Սողոմոնը սատանաներին ասում է, որ Քրիստոսն իրեն հրամայել է դժոխքի տեղը մի մեծ տաճար շինել՝ Երուսաղեմի տաճարի ձևով, մի տարբերությամբ, որ այս տաճարն իր հիմքի տակ ունենա մի կամարակապ խոր անդունդ, ուր պիտի ամփոփի սատանաներին, որ այստեղ մնան հավիտյան և էլ լոյս աշխարի չտեսնեն: Սատանաները բողոքում են, թէ Սողոմոնն անզութ մարդ է և դժոխքում անգամ հանգիստ չի տալիս իրենց: Բոլոր դևերն (Ուրիել, Սաղայել, Դակուել և այլը) իրար իմաց տալով՝ հավաքվում են և, Սողոմոնին դժոխքից հանելով, դնում են դրախտի ճանապարհին: Քրիստոսը, Զիթենյաց սարի մոտ Սողոմոնին տեսնելով, գովում է

Վերջինիս իմաստնությունը և ասում, թե ինքը զիտեր, որ Սողոմոնը «դժոխքումը կեսող պտուղ չէր» (Աղայան 1962 Խո. 1, 24–25):

Հայ ժողովրդական հեքիաթներում ևս դևեր կան, սակայն զուգադրական քննությունը ցոյց է տալիս, որ հեքիաթային դևերն իրենց գործառույթներով և նկարագրությամբ տարրերվում են զրոյցներում և մնահավատական զրոյցներում պատկերվող և նկարագրվող դևերից: Հրաշապատում հեքիաթներում դևերը սովորաբար նկարագրվում են իրքի երեք, իինգ, յոթ, քառասուն գլխանի հսկա, գերբնական ուժի տեր արարածներ: Նրանք երեք եղբայրներ են՝ Սահիտակ, Կարմիր և Սև: Դևերի գործառույթները հրաշապատում հեքիաթներում միատիպ են, նրանք հեքիաթային բարիքների, գեղեցիկ արքայադրությունների հափշտակողներ են, ավազակությամբ զրադիմուներ, մարդկային ցեղի թշնամիներ: Օրինակ, ATU 301 թվահամարին համապատասխանող հեքիաթներում թագավորի այգում ամեն տարի աճող անմահական խնձորները տանում է դեռ (ՀԺՀ 1959, 23–39. ՀԺՀ 1963, 244–256): Հեքիաթներում հասդիպող դևերի կամ վիշշապների գործառույթներն ու հայրկանիշները Գ. Մրվանձոյանցը բնութագրում է՝ ասելով. «Ժե՛ անոնցմե մեկը հազար մարդու կրնան հաղթել, թե՛ լեռներու չափ քարեր կրնան վերցընել դնել, թե՛ մարդու միս կ'եփեն, կ'ուտեն, թե թագավորի աղջիկ կը գողնան, կը տախին իրենց կին ընելու համար և այդ աղջկանց առջև շատ անձնանվեր և հպատակ կը մնան» (Մրվանձոյանց 1978, 59–60): Դևերի բնակավայրերը հեքիաթներում ցամաքած ջրհորներն են, քարանձավաները, այսինքն՝ վայրեր, որոնք հեքիաթային պատկերացումներով համապատասխանում են անդին աշխարհին, ասել է, թե՝ դևերը այնկողմնային աշխարհի ուժեր են: Հայկական հեքիաթներում թագավորի փոքր տղան, հայտնվելով այնկողմնային աշխարհում, հաղթում է Սահիտակ, Կարմիր ու Սև դևերին և ուղը է դնում մինչ այդ անծանոթ Սահիտակ, Կարմիր և Սև հողերի վրա: Ժ. Հայրապետյանի դիտարկմամբ «Սահիտակ, Կարմիր, Սև հողերը համապատասխանում են աշխարհի կառուցվածքի՝ սահիտակ (Երկինք), կարմիր (Երկիր), սև (Ստորերկրայք) հարկերին» (Հայրապետյան 2016, 236):

Դևերի բնակավայրերը կամ աշխարհները հեքիաթներում նկարագրվում են նաև որպես անրավ հարստության և զանձերի վայրեր: Այսուղե դևերը թաքցնում երեք արքայադրություններին՝ երեք քոյրերին, որոնց փրկում է թագավորի տղան և նրանցից որպես պարզ ստանում ուվել իրեր՝ իրքի անդրաշխարհյան փորձությունների ապացույցներ:

Հիրակի ժողովրդական հավատական դևերը պատկերացվում էին հեքիաթային դևերի նմանությամբ. «Էսպես խոշոր քաներ, որ տեսնողը

կզարդուիրի. Գլուխները մենած, օխտը գլուխ ունին, պոռշները հաստ, օխտը թիզ կախ ընկած՝ մինչի ծնկներուն կհասնի, ամեն ոտքը մեկ գերանի դտար է, աչքերը կավե քեարասանկ գլմանին, էսքան որ խոշոր են. Էսպես էլ կա, որ մեկ աչքը ունի. Բիրադի սև, ճերմակ ու կարմիր են» (Միսիթարեանց 1901, 170–171): Հետաքրքրական է նկատել, որ Շիրակի ժողովրդական պատկերացումներում դևերի արտաքինի բնութագրումը համընկնում է հեքիաթային դևի նկարագրությանը:

Եզրակացություն

Հայ ժողովրդական բանահյուսության գրեթե բոլոր ժանրերում (առասպել, հեքիաթ, ավանդագրույց, գրույց, վիալերգ, առած, ասացվածք և այլն) արտացոլված դեռ իր զուգահեռներն ունի հարևան և այլ ժողովուրդների կրոնապատասպեկարանական պատկերացումներում և հավատալիքներում:

Սահավատական զրոյցների համատեքստում քննողող դեռ դեմոն է և օժտված է չար ոգիներին բնորոշ բոլոր հատկանիշներով: Դեռ ստորին առասպեկարանական կերպարներին տրվող ընդհանուր անվանում է, որն իրականացնում է չարի մարմնավորում ընկալվող սատանայի գործառույթները:

Ժողովուրդը չար ոգիների՝ դևերի մասին իր զրոյցներն իրքի իրողություն ներկայացնելիս հաճախ վկայակոչում է սուրբ գրերում կամ հին ձեռագրերում դրանց գոյության փաստն արձանագրված լինելու հանգամանքը:

Չայած քաղի հնագույն ծագմանը՝ դևի մասին պատկերացումներն ու հավատալիքային դրսուրումները աղերսվում են աստվածաշնչյան քրիստոնեական նյութին, ինչը չի կարելի ասել վիշապի մասին, որը խիստ արխանիկ, առասպեկարանական կերպար է:

Գրականություն

Արեւյան Մ. 1970, Երկեր, հտ. Դ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 635 էջ:

Արեւյան Մ. 1975, Երկեր, հտ. Է, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 603 էջ:

Ազարանգելոյն 1983, Պատմութիւն Հայոց, Քննական ընսպիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ս. Կանայանցի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 547 էջ:

Ալիշան Ղ. 2002, Հայոց հին հավատքը կամ հեքանսական կրոնը, Երևան, «Հրազդան», 295 էջ:

Ալպօյանեան Ա. 1937, Պատմութիւն հայ Կեսարիյ, Բ. հու., Գահիրէ, Կեսարիյ և շրջակայից հայրենակցական միութեան Գահիրէի վարչութեան հրատարակութիւն, էջ 1295–2479:

Աղայան Ղ. 1962, Երկերի ժողովածու, հու. 1, Արդիշյուն և Մանվել, ազգային վեճ, Երևան, «Հայետնիքատ», 414 էջ:

Աճայան Հ. 1971, Հայերեն արմատական բառարան, հու. Ա, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 700 էջ:

- Աստուածոնչ 2010, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերութիւն, 1345 +352 էջ:
- Ավիաբեցյան Թ. 1969, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 490 էջ:
- Բենսէ 1972, Հարք (Մշո Բուլանըխ), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հԽ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 182 էջ:
- Բենսէ 1990, Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ, Ազգագրական հանդէս, գ. Զ, Թիֆլիս, տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի, 392+42 էջ:
- Գարիկեան Կ. 1952, Բառզիրք սերաստահայ գաւառալեզուի, Երուաղեմ, տպարան սրբոյ Յակոբեանց, 682 էջ:
- Գապասագաղ Թ. 1899, Սովորութիւններ, նախապաշտումներ և այլն Իզմիտ գաւառին մէջ, Բիլրակն, № 34, էջ 541:
- Գրիգոր Տաթևացի 1729, Գիրք հարցմանց, Կ. Պոլիս, Մահտեսի Խաչատոր, 810 էջ:
- Եազրեան Ս. 1885, Տէվա, դի, տի, դն, «Մասիս» շաբաթաթերթ, № 3770, Կ. Պոլիս, էջ 1007–1010:
- Եզնիկ Կողբացի 1994, Եղծ աղանդոց, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 347 էջ:
- Էրքահիմի Մ. 2014, Դներն ու դիվական աշխարհը իրանական ժողովրդական հավատալիքներում, «Ազգագրություն» մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածու գիտական աստիճանի հայցման առենախտության սեղմագիր, Երևան, 29 էջ:
- Էմին Ս. 1886, Մովսէս Խորենացին և Հայոց հին վեպերը, III յաւերուած «Արձագանքի», Թիֆլիս, Սով. Վարդանեանի տպարան, 85 էջ:
- Թուլս-Կոպօ 1898, Աւանդութիւններ Բիթլիսի մէջ, Բիլրակն, № 22, էջ 426:
- Թուլս-Կոպօ 1898, Դներ, Բիլրակն, № 24, էջ 462:
- Թումանյան Հ. 1989, Երկերի լիակատար ժողովածու տարը հատորով, հԽ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 542 էջ:
- Լալայեան Ե. 1896, Զաւախը, Ազգագրական հանդէս, գ. Ա, Շուշի, 384+136 էջ:
- Կարավետեան Տէրոյնց Յովի. 1862, Դներու զոյտթինը և չարութինը, գլուխ Գ., Երևակ, № 124, էջ 97–98:
- ՀԺՀ – Հայ ժողովրդական հերիաքներ 1959, հԽ. II (Այրարատ), Օրբելի Հ. (խմբ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 670 էջ:
- ՀԺՀ – Հայ ժողովրդական հերիաքներ 1963, հԽ. IV (Շիրակ), Մկրտչյան Հ. (խմբ.), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 551 էջ:
- Հայրապետյան Թ. 2016, Արքետիպային հարակցումները հայկական հրաշապատում հերիաքներում և վիհապատմական բանահյուսության մէջ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն», 461 էջ:
- Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելարանություն, Բեյրութ, Համազգային Վահէ Մեթեան տպարան, 527 էջ:
- Հարությունյան Ս. 2006, Հայ հմայական և ժողովրդական աղոթքներ, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 504 էջ:
- Հանսալանյան Ս. 1960, Առածանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 498 էջ:
- Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 530+33 էջ:
- Ճամփկեան Յ. 1895, Հսութինք Ակսայ, Թիֆլիսի Հայոց հրատարակչական ընկերութիւն, Տպարան Մ. Դ. Ռոտինեանցի, 505 էջ:
- Մալխասեանց Ս. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան, հԽ. 1, Երևան, Հայկական ՍՍՌ պետիրատ., 608 էջ:
- Մ. Մաշոնցի անվ. Մատենադարան, ձեռագիր № 6677, ախտաբը, Ժմ դար, 98 թերթ:
- Մելիք-Օհանջանյան Կ. 2008, Բառարան-ծանրթագրություններ, Հարությունյան Ս., Դարբինյան-Մելիքյան Ս. (խմբ. Խորի.), Սասնա ծոեր, Հայ ժողովրդական վեպ, ընտիր պատումներ, Երևան, «Եղիթ Պրինտ» հրատ., էջ 515–571:
- Մխիթարեանց Ար. 1901, Փշանք Շիրակի ամրարներից, Էմինեան ազգագրական ժողովածու, Սոսկուա-Ալեքսանդրապոլ, Հրատ. Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուաց, 338 էջ:
- Նժդեհեան Գ. 1902, Պառաւաշունչ, Ազգագրական հանդէս, գ. IX, Թիֆլիս, տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի, էջ 265–268:
- Ուկեան Հ. 1945, Սերաստիայի վանքերը, Դնոցա Ս. Գէորգի վանքը, Հանդէս Ամսօրեայ, հայագիտական ուսումնաթերթ, № 1–12, էջ 25–28:
- Զահուկյան Գ. 2010, Հայերէն սոսուգարանական բառարան, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 820 էջ:
- Սեղրակեան Ար. Վրդ. 1874, Քնար Մշեցոց և Վանեցոց, Վաղարշապատ, ի տպարան սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածին, 46 էջ:
- Սրվանձտյանց Գ. 1978, Երկեր, հԽ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 668 էջ:
- Սրվանձտյանց Գ. 1982, Երկեր, հԽ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 563 էջ:
- Ուրբաթագիրը 2012, Թարգմանութեամբ և աշխատասիրութեամբ Լ. Աւետիսեանի, Երևան, «Զանգակ», 399 էջ:
- Քլայն Գ. 1999, Կրոնն ու պաշտամունքը Աստվածաշնչում, Ակերսանդր Փ., Դրեյն Ջ., Ֆիլդ Դ., Սիլլարդ Ա. (խմբ.), Աստվածաշնչի հանրագիտարան, Հայաստանի Աստվածաշնչային ընկերություն, էջ 113–140:
- Բորցև Ա. 1910, Полное собрание этнографическихъ трудовъ, Русскія народныя сказки и суевѣрные рассказы про нечистую силу, С.-Петербургъ, Тип. Брокгаузъ и Эфронъ, 162 с.
- Виноградова Л. 2000, Народная демонология и мифоритуальная традиция славян, Москва, «Индрик», 431 с.
- Левкиевская Е. 1996, Низшая мифология славян, Волков В.К., Петрухин В.Я., Рогов А.И., Толстая С.М., Флоря Б.Н. (ред. кол.), Очерки истории культуры славян, Москва, «Индрик», с. 175–195.
- Լոսев А. 1987, Демон, Мифы народов мира, энциклопедия, т. 1, А-К, главный редактор С. А. Токарев, Москва, «Советская энциклопедия», с. 366–367.

ԴԵՎԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՄՆԱՅԱՎԱՏԱԿԱՆ ԶՐՈՒՅՆԵՐՈՒՄ

Հասմիկ Գալստյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիրության և ազգագրության ինստիտուտ

Սույն հոդվածում ներկայացվում են «դե» բառի սոուզարանության, դերի ծագման, դրանց քանակի, բնակության վայրի, գործառությախն դրսերումների հետ կապված խնդիրները՝ սնահավատական զրոյցների համատեսատում: Դների մասին պատկերացումներն ու հավատալիքային դրսերումները արտացողված են հայ ժողովրդական բանահյուսության գրեթե բոլոր ժանրերում: Դուք աշխարհի գրեթե բոլոր ժողովուրդների ստորին առասպելաբանության մեջ ամենատարածված կերպարներից է: Հեթանոսական դիցարանում լինելով բարի աստվածություն՝ քրիստոնեության մեջ դիվացվում է և դասվում չար ոգիների շարքին: Հիմնարարությ. դև, դիվամարդիկ, դիվարնակ վայր, սնահավատական զրոյց, հավատալիք, Գ. Լուսավորիչ, Ս. Կարապետ:

ДЕМОН В АРМЯНСКИХ НАРОДНЫХ СУЕВЕРНЫХ СКАЗАНИЯХ

Asmik Galstyan

Институт археологии и этнографии НАН РА

В данной статье рассмотрены вопросы, связанные с этимологией слова «демон» (дев), происхождением демонов, их числом, местом обитания, их функциональными проявлениями в контексте суеверных сказаний. Представления о демонах и связанных с ними верованиях отражены почти во всех жанрах армянского народного фольклора. Демон является самым распространенным образом в низшей мифологии почти всех народов мира. Являясь добрым божеством в языческой мифологии, он был демонизирован и причислен к злым духам в христианстве.

Ключевые слова: *демон, борец с демонами, место, заселенное демонами, суеверные сказания, поверье, Григорий Просветитель, Святой Карапет.*

DEMON IN THE ARMENIAN FOLK SUPERSTITIOUS STORIES

Hasmik Galstyan

Institute of Archaeology and Ethnography NAS RA

This article presents the issues concerning etymology of the word “demon” (dev), origin of demons, their quantity, place of living and functional manifestations in context of the superstitious stories. The notions about demons and belief manifestations connected to them are reflected almost in all genres of the Armenian folklore. Demon is the most widespread character in the lower mythology of almost all nations. Being a kind of deity in the pagan mythology, he was demonized and ranked among the evil spirits in Christianity.

Key words: *demon, demon fighter, a place inhabited by demons, superstitious stories, belief, Gregory the Illuminator, Saint Karapet.*

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Պատկեր Ավելիուսան

Նախարան

1

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ ՄԱՍ

Արմեն Բորոհյան

Հերիաթից դեպի հնագիտություն

Լևոն Արքահամյան

Նախածեսի վիզուալ պատմությունը. վիշապ քարակորողների պատկերագրությունների մեջնության փորձ

Արմեն Պետրոսյան

Հինգ գլխանի ցլով վիշապաբարն առասպելաբանական համատեքստում

2

ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՐԽԵՏԻՊ

Հրաչյան Վարդանյան, Ավելիկի Վարդանյան

«Վիշապայինը» արվեստում. մարդու և տարածության ընկալման հանգույցը

Զարեհ Շգնավորյան

Տարածության առեղծվածը. վիշապաբարերի մի համայնապատկեր

Կարեն Հովհաննիսյան

Վիշապի արխետիպային կերպարի դրսորումները հայոց պատկերացումներում

3

ՀԵԹԻԱԹ ԵՎ ԱՌԱՍՊԵԼ

Ժամանակակից Հայրապետյան

Վիշապի հայկական հրաշապատում հերիաթներում

Լևոն Արքահամյան

Վիշապը աղբյուրի ակին

Նվարդ Վարդանյան

Կերպահիոնվոր վիշապօձը հայկական հերիաթների ամուսնության սյուժեներում

Լուսինե Հայրիան

Վիշապն ու ծառը հայկական ժողովրդական հերիաթներում

Արմեն Պետրոսյան

Հին հնդեվրոպական օձ-վիշապը հայկական ավանդույթում և վիշապ քարակորողները

Միրանոշ Սուարելյան

Վիշապի կրոնաստասապելաբանական պատկերացումները հայ վիշապական բանահյուսության մեջ

Լիիիր Միմոնյան, Կարեն Հովհաննիսյան

Հսամնի ջրային համակարգերը, Փոքր Միերը և վիշապաբարերը

5

Հասակի Գալապյան

Դեղ հայ ժողովրդական սնահավատական զրոյցներում

180

4

ՀԱՎԱՏԱԼԻՔ ԵՎ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔ

8

Ասպրիկ Իսրայելյան

Օձի և վիշապի բարի գործառույթները հայկական հավատալիքներում

190

33

Գայլա Դամիկովս

Օձը հայոց ժողովրդական բժշկության մեջ

206

39

Ցակոր Չոլաքեան

Վիշապը (արվանտ) Քեսապի հայոց հաւատալիքներուն մէջ

215

5

ԾԵՍ ԵՎ ԽԱՂ

46

Անսիկի Միկիթարյան

Վիշապամարտի դրսնորումները հարսանեկան ծեսում

226

52

Շոշանիկ Հովհաննիսյան

Օձի կերպարը հայկական ժողովրդական խաղերում

233

75

Շոնոն Հովհանիսյան

Հացահատիկը, անձրևաբեր ծեսերը և վիշապները

238

6

ԲԱՐ ԵՎ ԲԱՆ

108

Տորբ Դապայան

Վիշապ բառի ստուգաբանությունը

242

119

Արմեն Շ. Սարգսյան

Վիշապը հայոց բառ ու բանում

247

131

Ալլա Բագրյան

Վիշապի մոտիվը հայ նոր գրականության մեջ. քննության փորձ

257

141

7

ՆԾԱՆ ԵՎ ՊԱՏԿԵՐ

146

Աննա Ազիզյան

Շենգավիթյան խեցեղենի օձապատկեր զարդամուտիվները

274

157

Նորա Ենգիբարյան

Օձանախշը Հայաստանի բրոնզ-երկաթերաբյան խեցեղենի վրա. մ.թ.ա. II հազարամյակ - I հազարամյակի սկիզբ

282

164

Արամ Գևորգյան

Օձ-վիշապի պատկերը հնագույն բրոնզի վրա

289

Նորա Ենգիբարյան		
Վիշապ-օձը ուրարտական պատկերագրությունում	295	
Աշխոնչ Պողոսյան		
Դասական վիշապագորգերի ծագումնաբանության ու տիպարանության հարցերի մասին	304	
Կարինե Բագլեյան		
Օձ-վիշապը XVIII–XIX դդ. հայկական ասեղնագործության մեջ	324	
Սվետլանաս Պողոսյան		
Օճաճն նախշերը հայկական տարագում և զարդարանքում	335	
Սոֆի Խոչմանյան		
Վիշապի խորհրդարանությունը կարողիկոսի հանդերձանքի համալիրում և նրա արտացոլումը միջնադարյան մանրանկարչության մեջ	345	
Լևոն Արքահամյան		
Քրիստոսը որպես վիշապամարտիկ. Եկեղեցական ավանդույթը և նկարչի հիշողությունը	361	
Տիգրան Գրիգորյան		
«Դիվամարտիկ Քրիստոսը» և վիշապների պատկերագրական ավանդույթը միջնադարյան հայ արվեստում	371	
Աշխոնչ Ենոքյան		
Վիշապ-օձի պատկերագրությունը հայ մանրանկարչության մեջ	387	
Լիլիթ Միքայելյան		
Վիշապ-օձի կերպարը Հայաստանի X–XIV դդ. քանդակում. պատկերագրությունը և խորհրդարանական եզրերը քրիստոնեական մշակույթի համատեքստում	396	
8		
ՍՈՒՐԵ ԵՎ ՄՐԲԱԿԱՅՐ		
Լիլիթ Միմոնյան		
Քարացած վիշապները և վիշապասպան սրբերը հայոց մեջ. առասպել և հիշողություն	412	
Լուսինե Գոնջյան		
Վիշապամարտիկ սրբերը հայ գրավոր ու քանավոր ավանդության մեջ	426	
Երվանդ Գրելյան		
Ուրարտական կոթողը հինարևելյան համատեքստում (նախնական դիտարկումներ)	437	
Արևին Բորիկյան		
Կունտարա սրբավայրը և կոնկունուցի քարը	448	
Արևիկ Պարսամյան		
Անտիկ Հայաստանի սրբավայրերը. աշխարհագրական համապատկեր	460	
9		
ՀԻՃՈՂՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՈՒՆԱՐԱՆ		
Հարեն Բայրասիյան		
Աշխարհենկ Քալանթարի հնագիտական և հուշարձանապահպան գործունեությունը	474	
Դավիթ Պողոսյան		
Վիշապ քարակոթողները հուշարձանների թանգարանացման համատեքստում	496	
Արևն Հարուրյունյան		
Խաչքարացված վիշապաքրերի վիմագրերը	504	
Ավետիք Դազարյան		
«Վիշապ-բարավորը» Ավանի տաճարի ճարտարապետական հորինվածքում	518	
10		
ԻՐ ԵՎ ՓԱՍՏ		
Մարինա Սպիրոսչի, Ալեսանդրա Զիլիկերի		
Համբ ձկները. ձկնակերպ վիշապները և ջրի պաշտամունքը նախապատմական Հայաստանում	528	
Հիմիսիր Նարիմանիշչիլի		
Հարավային Վրաստանի մենսիբները. ֆոսոգրամետրական հետազոտության նոր արդյունքները	546	
Հակոբ Միմոնյան		
Վիշապակոթողներ և դամբարաններ	552	
Աշոտ Փիլիպոսյան, Ռուզան Մկրտչյան, Հասմիկ Միմոնյան, Արդարավագդ Զաքյան, Արևն Բորիկյան		
Լճաշենի «վիշապի» դամբարանը. նորահայոց կենսափաստեր	572	
Բորիս Գասպարյան, Արթուր Պետրոսյան, Դմիտրի Առաքելյան, Արևն Բորիկյան		
Արևնի քարացած և Չիվայի պահապան վիշապները. առասպելից դեսպի հնագիտություն	583	
Հայկ Ավետիքյան, Արդար Գնունի, Լևոն Մկրտչյան, Արևն Բորիկյան		
Վիշապ քարակոթողների թասածն փորվածքները և դրանց ընդհանուր գույքահետները	591	
Հենրիկ Դանիելյան		
Արագածի հարավային լանջերի բնակավայրային համակարգը, ջրագրությունը և վիշապաքրերի խողիրը	625	
Լևոն Մկրտչյան		
Արագածի հարավային ստորոտի աշտարակատիպ կառույցները և վիշապաքրերին նրանց առնչության հարցը	638	